

Theatrale zelfmoord

Theatrale zelfmoord

De eigenhandige dood op het Nederlandse toneel
1670-1780

ANNA DE HAAS

Hilversum
Verloren
2014

De uitgave van dit boek is mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Dr. C.L. Thijssen-Schoute Stichting en de spaarpot van de auteur.

Afbeelding op het omslag: titelprent van *Industria et Labore, Sabinus*, ca. 1720 (Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, OTM OK 63-9044).

ISBN 978-90-8704-424-4

© 2014 Anna de Haas & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Voorwoord

Achttiende-eeuwse toneelstukken zijn voor het overgrote deel onder het stof van de geschiedenis beland. Het handjevol stukken dat in onze tijd in becommentarieerde en geannoteerde heruitgaven beschikbaar is – voornamelijk van Huydecoper, Langendijk, Rotgans en Schermer – vormt zo'n beetje de canon van de toenmalige toneelliteratuur. Het is slechts een fractie van wat er geschreven is en bovendien niet representatief voor de tijd: ze behoorden beslist niet tot het meest gespeelde of zelfs maar veel gespeelde repertoire. Wie een beeld wil krijgen van wat het schouwburgpubliek te zien kreeg, doet er beter aan andere stukken ter hand te nemen.

Helaas zijn de meeste toneelstukken uit de achttiende eeuw voor de hedendaagse lezer onleesbaar geworden. Dat is niet omdat ze onbegrijpelijk zouden zijn: taal en plot zijn nog altijd zonder veel moeite te doorgronden. Het is vooral omdat ze qua stijl en vorm (berijmd) inmiddels ver van ons staan en ook omdat ze qua plot erg op elkaar lijken en voorspelbaar zijn. Met de oorzaken daarvan zal ik me hier niet bezighouden, liever wil ik proberen om te laten zien dat er inhoudelijk nog veel interessants aan te beleven is.

Aan de hand van een specifiek thema of element, hier de toneelzelfmoord, is het mogelijk een idee te geven van wat de achttiende-eeuwse schouwburgbezoeker voorgeschoteld kreeg. Er zijn weliswaar talloze toneelstukken waarin niemand de hand aan zichzelf slaat, maar ook vele, waaronder enkele zeer populaire, waarin dat wél gebeurt. Het gaat dan om oorspronkelijk Nederlands, eigentijds toneel, maar ook om vertaalde en om zeventiende-eeuwse stukken zoals die in de achttiende eeuw (nog) werden opgevoerd. Dat daarin zelfmoordenaars optraden, was zeker niet vanzelfsprekend, gezien het feit dat zelfmoord door zowel de kerk als de wereldse overheid verboden was. Onder welke voorwendsels, voorwaarden of argumenten konden zelfmoordenaars dan toch ten tonele komen? Hoe zat dat, moreel en ethisch gesproken? Wie waren die zelfmoordenaars?

Bij het zoeken naar en formuleren van de antwoorden op deze en andere vragen waren mijn meelezers onontbeerlijk. Ik wil daarom Wiebe Hogendoorn, Anja van Leusden, Mieke Smits-Veldt en Marleen de Vries mijn dankbaarheid betuigen voor hun kritieken en commentaren op verschillende versies van dit boek. Vrijwel al hun adviezen heb ik ter harte genomen.

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding	11
Kerkelijke en wereldlijke overheden over zelfmoord	11
Zelfmoord en Verlichting	13
De literaire zelfmoord	15
Zelfmoord in de classicistische toneeltheorie	17
Iets over theatrale zelfmoord	19
Stervensbereidheid: martelaren en aanverwanten	20
Zelfmoordenaars in soorten	23
Poëtische gerechtigheid of boontje komt om zijn loontje	26

STERVEN VOOR EEN HOGER DOEL

In naam van vrijheid en vaderland	31
Lucretia: een republikeinse vrouw?	33
Themistocles	37
Marcus Curtius	38
Cato van Utica	40
Deschamps versus Addison	41
Republikeinen versus tirannen	42
De paradox van zelfmoord en vrijheidsliefde	44

DE GRENZEN VAN DE MACHT VOORBIJ

De vorstelijke eer te na	47
Sophonisba	47
Trots versus lafhartigheid	50
Staatzucht gaat over lijken	54
Faustina, Varanes	54
Saloné	57
Mezentius	58
De straf is gerecht	60

Machtsmisbruik: seks en intrige	61
Andronio en Lelio	62
Sardanapalus en Salomena	63
Octavia	65
Geilaards komen slecht aan hun eind	66

FATALE LIEFDES

Afgewezen verliefden	71
Scilla	71
Alkmene	73
Julia	75
Een beetje berouw	77
Bloedschennige liefde	78
Jokaste	78
Semiramis	81
Myrrha	82
Phaedra	84
Incest: dat loopt voor niemand goed af	87
Lust en liefde	89
De Dido-spelen	90
Marcus Antonius en Cleopatra	93
Het loon van de lust	95
Loyaal tot in de dood	97
Eponina	97
Valeria en Servilius	101
Verraad uit liefde	104
De dubbele liefdeszelfmoord	105
Piramus en Thisbe: in ernst	105
Piramus en Thisbe: in boert	107
Coridon en Silvia	113
Zelfmoord en ware liefde	115

SUÏCIDALE NEIGINGEN

Zelfmoordenaars in spe	119
De verhinderde zelfmoord	119
Dreigen met zelfmoord	122
Wie pleegt waarom geen zelfmoord?	124
Zelfmoord in Arcadië?	125
Amintas, Eraart	125

Dorilas, Thyrsis	128
De mislukte zelfmoord	129
ZELFMOORD OP DE PLANKEN	
Op het toneel of achter de schermen?	133
De toneelteksten	134
In de schouwburg	136
Zin en onzin bij zelfmoordscènes	138
Zelfmoordmethoden	140
Dramaturgie van de zelfmoord	143
Drama in woorden	143
Lessen in acteren	144
Schilderkunstig acteren	146
Zich doorsteken of ponjarderen	147
Zich vergiftigen	150
Sterven op het toneel	152
Einde van het classicistisch acteren	155
TEGENWERPINGEN EN KRITIEK	
Tirades tegen zelfmoord	159
Zonde op zonde stapelen	160
Geduld en lijdzaamheid	162
Er is een toekomst	163
Lijdzaamheid en levenslust	164
Onverenigbaarheid van ware liefde en zelfmoord	166
De dubbele liefdeszelfmoord	168
Persiflages op de ware-liefde zelfmoord	169
Kritiek zonder veel effect	172
Hoe nobel is de nobele zelfmoord?	175
Cato stuit op christelijke bezwaren	175
Was Cato vaderlandslievend?	178
Historisch naschrift: Van Speijk	180
VERANDERINGEN OP TIL, 1770-1800	
Burgerlijke en christelijke zelfmoordenaars	185
Opkomst van de 'gemengde' gevoelens	186
Nieuwe zelfmoordenaars: Chinezen en Engelsen	189

Ouderlijke dwingelandij	193
Nogmaals: de liefdeszelfmoord	196
Lijdende deugd en een knagend geweten	199
Tot slot	201
Literatuur	203
Lijst van illustraties	212
Register	215

Inleiding

Toneel was in de achttiende eeuw een van de weinige manieren om een groter publiek op een aantrekkelijke manier kennis te laten maken met literatuur, met geschiedenis, met ‘de mens’. Iets zien gebeuren was iets heel anders dan er thuis over lezen. Sterker, je hoefde niet te kunnen lezen om toch in staat te zijn een drama dat zich voor je ogen afspeelde te kunnen volgen. En voor wie wel kon lezen, maar niet altijd zin had om ‘grote folianten te doorbladeren, waarin men honderden van zaken vind’ die ‘bretspraakelyk beschreeven’ en niet direct interessant zijn, was het toneel een aangename en leerzame ervaring.¹ Een toneelstuk bood immers een samenhangende, gecondenseerde en dus overzichtelijke geschiedenis. Bovendien waren toneeldichters en andere ter zake kundigen ervan overtuigd dat wat je zag gebeuren meer indruk maakte en beter in het geheugen bleef hangen dan de dingen waar je alleen maar over hoorde of las. Toneel combineert het zien en het horen – in achttiende-eeuwse termen: oog en oor.² Dat maakte het naar toenmalige opvattingen tot een uitstekend medium voor het overbrengen van algemene morele en ethische boodschappen en als zodanig tot een belangrijk literair genre waar ook de besten onder onze schrijvers zich mee bezig hebben gehouden.

Kerkelijke en wereldlijke overheden over zelfmoord

Zelfmoord was in de achttiende eeuw een heikel onderwerp. Al eeuwen was het verboden om jezelf van het leven te beroven. Voor de christelijke kerk was het, voor én na de reformatie, een doodzonde omdat de dader(es) op die manier eigenhandig Gods Voorzienigheid doorkruiste en bovendien iets ‘nam’ dat Hij hem of haar in tijdelijk gebruik gegeven had: alleen Hij kon het leven terugnemen.³ Zelfmoordenaars viel daarom een ‘oneerlijke’ (oneervolle) begrafenis ten deel: in stilte, na zonsondergang en buiten de kerk.⁴ De wereldlijke overheid volgde de kerk en stelde zelfmoord wet-

1 Fredrik Duim, *De vlugt van Huig de Groot* (Amsterdam, 1746), ‘Berecht’, f. *3.

2 Opvattingen over horen en zien vonden hun oorsprong in Horatius, *Ars poetica*, v. 179-189, waar hij betoogt dat ‘zien’ het publiek meer meesleept dan ‘horen’, maar dat je niet zomaar alles kunt laten zien.

3 De Schotse filosoof David Hume was van mening dat zelfmoord juist ook deel was van die Voorzienigheid; zie Crocker, ‘The discussion of suicide’, p. 63; MacDonald & Murphy, *Sleepless souls*, p. 161-163; Sprott, *The English debate*, p. 128-131. Hume’s ‘On suicide’ verscheen in 1757 in slechts enkele exemplaren en pas in 1777 als ‘publieksboek’.

4 Zie Bosman, ‘Uit “onvergenoegdheid” van de brug af’, p. 255.

telijk strafbaar, hoe paradoxaal dat ook mag klinken. Behalve een oneerlijke begrafenis kon het gerecht schandstraffen als tepronkstelling van het lijk uitspreken.⁵ Een straf die vooral de onschuldige nabestaanden trof, was de confiscatie van alle aardse goederen van de overledene.⁶

Straffen en zondebesef brachten nabestaanden van zelfmoordenaars ertoe alles in het werk te stellen om een zelfmoord-veroordeling te vermijden. In het geval van verdrinking was dat niet zo moeilijk: bij drenkelingen was niet of nauwelijks te bewijzen of het om een ongeluk of zelfmoord ging. Rechters behandelden verdrinking dan ook al sinds lang niet meer als (mogelijke) zelfmoord. In andere gevallen konden nabestaanden hun toevlucht nemen tot de zogeheten *non compos mentis*-clausule: krankzinnigheid of tijdelijke verstandsverbijstering werd algemeen geaccepteerd als een toestand waarin de zelfmoordenaar zijn daad niet aangerekend kon worden. Van dit gat in de wetgeving werd al sinds de Middeleeuwen gebruikgemaakt en de juridische praktijk was dan ook vaak minder cru dan de letter van de wet. Bovendien werden de juridische repercuties voor de nabestaanden niet door iedereen blindelings geaccepteerd. Zo vroeg de jurist Tobias Boel zich in 1713 af waar die postume bestraffing van zelfmoordenaars eigenlijk goed voor was: ‘Zal men dan Vrouw, Kinderen, of Vrienden [= familieleden] die smaad en schande daarenboven nog aandoen? Is het voor haar geen smerte en droefheid genoeg, dat zulks [nl. een zelfmoord] voorgevallen is!’⁷ Boel zal het over de wetgeving gehad hebben, want in de praktijk was er, voor zover nu bekend, al vóór 1700 een eind gekomen aan het postuum bestraffen van zelfmoordenaars.⁸ In 1732 schafte het gewest Holland de confiscatie officieel af en in de jaren daarop volgden de andere gewesten van de Republiek dit voorbeeld.⁹ En zo kon Petrus Camper in 1774 vaststellen dat men ‘al zedert lang, in ons Land [heeft] ge-

5 Tepronkstelling hield in dat het lijk niet begraven werd maar op het galgenveld blootgesteld aan weer, wind en ‘vogelen’ (en andere dieren, mag men aannemen). Ook werden de lijken van zelfmoordenaars wel ondersteboven aan de galg gehangen. Oneervolle begrafenis was bijvoorbeeld een begrafenis aan de voet van de galg. Zie ook hierna, noot 10. Onderzoek naar de gerechtelijke theorie en praktijk inzake zelfmoord in Amsterdam van de zestiende tot de achttiende eeuw deed Machiel Bosman in zijn scriptie “‘Vol-recht heeft niemand over zijn leven’”. De essentie van deze ongepubliceerde scriptie is te vinden in de voor dit hoofdstuk gebruikte artikelen van Bosman.

6 Confiscatie was al in de Oudheid een straf voor zelfmoordenaars: Van Hooff, *Zelfdoding*, p. 91-92. Bij de Romeinen werd die straf alleen toegepast als de zelfmoordenaar een crimineel was: Bosman, ‘De laatst bestrafte zelfmoordenaars’, p. 127.

7 T. Boel jr. als geciteerd door Camper, *Gedagten*, p. 33; ook: Buijs, ‘Van zonde naar ziekte’, p. 305; vgl. Minois, *History of suicide*, p. 135-136. Volgens Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting*, p. 302, waren juist juristen nogal behoudend waar het strafrecht hervorming betrof; vgl. idem, p. 304, n. 171. Eenzelfde observatie bij MacDonald & Murphy, *Sleepless souls*, p. 140-141.

8 Bosman, ‘De laatst bestrafte zelfmoordenaars’, p. 126. Er bestonden echter regionale verschillen wat betreft rechtspraak en strafuitvoering: tot wanneer precies zelfmoord al of niet bestraft werd, zou per jurisdictie uitgezocht moeten worden. Voorlopig moeten we het doen met Bosmans onderzoek (Amsterdam) en verspreide contemporaine opmerkingen ter zake.

9 Speijer, *Het zelfmoordvraagstuk*, p. 78. In de Oostenrijkse Nederlanden werd de bestraffing van alle zelfmoord afgeschafte per instructie van 12-10-1782 uit ‘Brussel’: Monballyu, ‘Decriminalisering van de zelfdoding’. Engeland schafte confiscatie af in 1870, hoewel die straftoemeting tegen 1760 al zeldzaam geworden was: Bartel, ‘Suicide in eighteenth-century England’, p. 151; MacDonald & Murphy, *Sleepless souls*, p. 78-86; Spratt, *The English debate*, p. 121, 158.

voeld, dat deeze Wetten al te hard waren' en dat 'de straffe zoo wel van horde, en mik, als van verbeurtverklaaring der goederen, geheel en al uit het gebruik geraakt' is.¹⁰

Echter, die mildere bejegening betrof uitsluitend 'gewone' (niet-criminele) zelfmoordenaars. Criminele zelfmoordenaars – zij die zich van het leven beroofden om aan de uitvoering van een gerechtelijk vonnis te ontkomen – moesten nog even wachten voordat ze op een dergelijke coulantie konden rekenen. Uiteindelijk kwam ook voor hen rond 1795 een eind aan de postume bestraffing (zoals ophanging op het galgenveld).¹¹ Formeel echter bleef in Nederland alle zelfmoord nog strafbaar tot 1809.¹² Zo liep de wetgeving steeds ver achter op de praktijk.

Zelfmoord en Verlichting

In de loop van de achttiende eeuw kwam er een openbare discussie op gang over alle mogelijke aspecten van zelfmoord: juridische, maatschappelijke, ethische, religieuze en wat dies meer zij. Dit zelfmoorddebat is wel een 'stormcentrum' van het toenmalige intellectuele leven genoemd of ook het 'grootste strijdperk' sinds de Oudheid.¹³ Dit geldt voor zowel Engeland en Frankrijk als de Republiek, hoewel de laatste, wat intensiteit van het debat betreft, pas volgde in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Het debat had in feite al een aanvang genomen met de zestiende-eeuwse humanisten, wier belangstelling voor en waardering van de literatuur en filosofie van de heidense Oudheid leidde tot genuanceerder visies. De stoïsche opvatting dat zelfmoord geen vergrijp tegen een hogere orde is mits begaan in vrijheid en rede of als verlossing uit lichamelijk lijden, de epicuristische opvatting dat zelfmoord mag als het leven niets meer te bieden heeft, of de neoplatoonse visie dat een mens de door de godheid gegeven post (het leven) niet naar eigen goeddunken mag verlaten – deze en andere antieke visies zouden de gehele achttiende eeuw een rol blijven spelen in de discussie.¹⁴ Daarin liep de christelijke visie parallel met de neoplatoonse: God heeft het leven gegeven, alleen God kan het terugnemen.

In algemenere zin is het debat later beschreven als een strijd tussen humanistisch-gevormde en autoritaire visies dan wel in termen van verlicht en onverlicht. In bei-

10 Camper, *Gedagten*, p. 33, 34. Horde: een soort sleet, van twijgen gevlochten, waarmee men dode zelfmoordenaars naar het galgenveld sleepte om ze daar op te hangen. Mik: paal waaraan men misdadigers ophing, halve galg. Vgl. MacDonald & Murphy, *Sleepless souls*, p. 23; Minois, *History of suicide*, p. 38-40. Over Campers opvattingen: Buijs, 'Dat gy inwendig over uwe redenering bloost!'

11 Voor details: Bosman, 'De laatst bestrafte zelfmoordenaars'; in 'Uit "onvergenogdheid" van de brug af' stelt Bosman vast dat die afschaffing het praktische gevolg was van de officiële opheffing, in 1795, van de galgenvelden.

12 Speijer, *Het zelfmoordvraagstuk*, p. 79 (Van Tol, *De dood als keuze*, p. 29, geeft abusievelijk 1808).

13 Resp. Sprott, *The English debate*, p. 94; Crocker, 'The discussion of suicide', p. 50. Over de discussie in Frankrijk: McManners, *Death and the Enlightenment*, hfdst. 13: 'Suicide'.

14 Over zelfmoord in antieke filosofie en vroeg christendom o.a.: Van Hooff, *Zelfdoding in de antieke wereld*, hfdst. 6; Speijer, *Het zelfmoordvraagstuk*, p. 51-56. Vrijwel alle studies over de geschiedenis van (opvattingen over) zelfmoord bevatten een hoofdstuk over antieke zelfmoordfilosofieën.

Afb. 1 De predikant Simon Oomius schreef een uitvoerige verhandeling over al de manieren waarop iemand, volgens hem, een eind aan zijn leven kon maken. Afgebeeld zijn onder meer verhangen, springen, verdrinken en doorsteken. Uit de prent – en uit zijn boek – blijkt dat hij ook welbewuste mishandeling van het eigen lichaam als (poging tot) zelfmoord beschouwde, op de prent verbeeld door flagellanten. Anonieme titelprent bij Oomius, *Prophylacticum vitae*, 1660 (Bijzondere Collecties, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, kw 1138 J 50)